

V. MOLNÁR LÁSZLÓ: MAGYAR MEDIKUSOK II. KATALIN OROSZORSZÁGÁBAN

Kapcsolattörténeti portrévázlatok

**A szöveget sajtó alá rendezték a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai,
Gazda István vezetésével.**

Az európai nagyhatalommá vált 18. századi Oroszországnak égető szüksége volt jól képzett egészségügyi szakemberekre. Az orvosok számának növekedését sürgette a hatalmas szárazföldi hadsereg és a flotta kiépítése, a városok fejlődése, valamint a kórházak felállítása is. Az első orvosi iskola létrehozására Moszkvában még 1645-ben került sor, amelyet a 17. század végén – a 18. század elején katonai kórházak követtek Pétervárott és Kronstadtban.¹ A gyakori járványok, a magas csecsemőhalandóság és a pusztító népbetegségek késztették arra I. Pétert (1689–1725), hogy nemesi ifjakat küldjön külföldre orvosi tanulmányok folytatására. A század második felében már 330 orosz diák szerzett orvosi diplomát a nyugati országokban, köztük 49-en itáliai egyetemeken, 47-en Leydenben, 43-an Göttingenben, 34-en Halléban és 25-en Strassburgban.² Külföldi intézményekben védték meg disszertációikat a korszak olyan kiváló medikusai, mint M. M. Tyerehovszkij, A. M. Sumljanszkij, D. Sz. Szamojlovics, J. A. Poletika, N. K. Karpinszkij, I. L. Danyilevszkij, N. G. Kvatkovszkij és M. M. Ambogyik.³

Az orosz orvosok számának növekedését jelzi, hogy míg 1780-ban az egész birodalomban 46 orvosdoktor, 488 orvos (nem promoveált) és 364 alorvos tevékenységéről tudunk, addig 1793-ban csak Pétervárott 36 orvosdoktor, 147 orvos és 35 alorvos dolgozott.⁴ Sok kiváló medikus képzése fűződik az 1798-ban felállított pétervári Katonai Orvosi Akadémia működéséhez, amelynek tanárai között P. A. Zagorszkij, J. F. Bus, Jefrem Muhin – és valamivel később N. I. Pirogov – nevét említhetjük. Ennek az intézménynek döntő szerepe volt abban, hogy 1809-ben már 2508 szakképzett orvos dolgozott Oroszországban. 1793-tól jelent meg rendszeresen Pétervárott orvosi folyóirat, amelyben mind gyakrabban írtak a medikusképzés klinikai formájának szükségességéről, valamint a korszerű gyógyszeren, a kórházi gyakorlat, az obszervációs kórterem és a prevenció fontosságáról. Az orosz orvostudomány fejlődését jelzi az is, hogy míg 1763-ig legfeljebb tízévenként látott napvilágot nyomtatásban orvosi szakmunka, addig 1771–1780 között 32, 1781–1790 között 58, a század utolsó évtizedében pedig 89 szakkönyv jelent meg.⁵

A fenti eredmények ellenére Oroszországban szívesen látott vendégeknek számítottak a külföldi medikusok, akik főként tudományos ambícióik valóra váltása, a gyorsabb szakmai karrier és a nagyobb anyagi elismerés reményében telepedtek át „Észak Velencéjébe”. Vonzó volt számukra az is, hogy az orosz hatóságok katolikusokat és protestánsokat egyaránt befogadtak, és kedvező munkafeltételeket kínáltak számukra. Magyarok („hungarus” értelmiségiek) is voltak köztük – becslésünk szerint mintegy tizenöt-húszan⁶ –, akiknek tevékenysége méltó az utókor figyelmére és elismerésére.⁷

A 18. századi magyar orvostudomány a viszonylag fejlett, önállósult és régi hagyományokkal rendelkező diszciplínák közé tartozott, annak ellenére, hogy az 1635-ben alapított nagyszombati egyetemen 1769-ig nem működött orvosi kar.⁸ Ezért a katolikus

felekezetű nemesi és polgári ifjak a birodalom határain belül, főként a bécsi, grazi és prágai egyetemeken végezték orvosi stúdiumaikat. A protestánsok (köztük a reformátusok, unitáriusok és evangélikusok) Hollandiában (Leyden, Utrecht, Amszterdam, Groningen, Franeker, Harderwijk), Svájcban (Bázel, Bern, Genf, Zürich, Sankt Gallen) és Németországban (Halle, Göttingen, Marburg, Heidelberg, Hernborn, Berlin, Erlangen stb.) voltak kénytelenek az egyetemek orvosi karait látogatni.⁹ Ismeretes például, hogy csak egyedül a hallei egyetemen a 18. század első felében 60 magyarországi növendék fejezte be tanulmányait.¹⁰

További fejlődést hozott a magyar medicina helyzetében a nagyszombati egyetem orvosi karának megnyitása 1769. december 14-én, amelyhez mintául a Gerard van Swieten által újjászervezett bécsi orvosi fakultás szolgált.¹¹ Mindössze hétévi működés után ezen orvosi kar – az egyetem többi intézményével együtt – 1777-ben előbb Budára, majd II. József uralkodása idején, 1784-ben Pestre került át.¹² A magyar orvospérezés első évtizede alatt a nagyszombati illetve a budai orvosi karon 55 orvos, 211 sebész és 43 gyógyszerész került ki a fenti intézmény falai közül. A relatív fejlődést jelzi az a tény, hogy az 1788–1789-es tanévben már 19 hallgató fejezte be tanulmányait a pesti orvosi karon.¹³

A végzett szakemberek helyzetét jelentősen nehezítette, hogy a vármegyék nem szívesen fogadtak protestáns felekezetű orvosokat, annak ellenére, hogy az 1781. évi vallási türelmi rendelet kibocsátása óta ez elvileg semmilyen akadályba nem ütközött. A magyar orvosok elhelyezkedési esélyeit rontotta az a körülmény is, hogy a Habsburg Birodalom osztrák és örökös tartományaiban nem tekintették mindenben egyenlő értékűnek a Nagyszombatban vagy Pest-Budán szerzett orvosi diplomát a nagyhírű külföldi egyetemek bizonyítványaival.¹⁴

Ezzel magyarázható, hogy a Nyugat-Európában tanult protestáns felekezetű és a Pesten végzett katolikus orvosok egyaránt gyakran külföldön keresték boldogulásukat. A továbbiakban – tanulmányunk terjedelmi határai között – arra teszünk kísérletet, hogy felidézzük négy magyar származású medikus pályaképét, akik II. Katalin (1762–1796) uralkodása alatt hosszabb-rövidebb ideig Oroszországban telepedtek le és ott maradandó életművet hagytak maguk után.

Gyöngyössi Pál

„Gyöngyössi Pál fordulatos, ellentmondásokban gazdag, magasba vezető és mégis a tragikumba hajló életével kezdődik meg azoknak a 18. században élt orvosoknak sora, akiknek életpályája hazánkban Oroszországba ívelt” – olvashatjuk Schultheisz Emil és Tardy Lajos 1960-ban megjelent, a magyar–orosztörténeti kapcsolatok múltjával foglalkozó könyvében. Maradéktalanul egyetérthetünk a szerzők ezen megállapításával, hiszen vitathatatlan tény, hogy Gyöngyössi volt az első olyan magyar származású medikus, akinek látványos karrierje a pétervári udvari orvosi tisztségig vezetett.¹⁵

Gyöngyössi életpályájának alakulásában döntő szerepet játszott apjának, a magyarországi protestáns vallásüldözés egyik ismert áldozatának sorsa. Az idősebb Gyöngyössi Pál 1668-ban született Gyöngyösön (innen származik családi neve is), s miután elvégezte a híres debreceni kollégiumot, 1696 és 1700 között előbb az Odera menti frankfurti, majd a hallei, jénai és wittenbergi egyetemeken teológiát tanult, de rövid ideig Utrechtben, Oxfordban és Cambridge-ben is képezte magát. Angliai tartózkodása végén kálvinista pappá szentelték fel, ezt követően pedig 1700-ban a hollandiai franekeri egyetemen megkapta a teológia doktora fokozatot. Amikor a rendkívül művelt, világlátott férfi hazatért Magyarországra, az országhatáron a jezsuiták elkobozták több mint hatszáz kötetes, a protestáns hittudomány alapműveit tartalmazó könyvtárát. Egy évig tartó pereskedés után a tudós lelkész – a bécsi angol követ közbenjárására – visszakapta ugyan könyvei nagy részét, de százharminc kötetet

Kollonich Lipót bíboros utasítására a jezsuiták elégettek, mivel azokat botrányosnak, a jó erkölcsöket és a császári felség személyét sértőeknek minősítették.¹⁶

Ezt követően az idősebb Gyöngyössi 1701 végétől 1709-ig a derecskei református gyülekezet lelkészi tisztét töltötte be. Itt született 1707. április 26-án első gyermeke, a néhány évtized múlva európai hírű orvossá vált ifjabb Gyöngyössi Pál, aki nem csak apja tudományszerető, de önérzetes és különködő jellemét is örökölte. A tehetséges, ám összeférhetetlen és semmilyen felsőbb hatalmat el nem ismerő apa éppen ezekben az években került egy szellemes, ugyanakkor rendkívül sértő gúnyvers (pasquillus) miatt súlyos összetűzésbe püspökével, akinek javaslatára a kálvinista egyházi zsinat megfosztotta papi hivatalától. A derecskei lelkész ekkor II. Rákóczi Ferenc fejedelemhez, a Habsburg-ellenes szabadságharc (1703–1711) vezéréhez fordult támogatásért. Az ő utasítására a református zsinat ugyan meghagyta papi tisztségében Gyöngyössit, de Derecskéről távoznia kellett. Három évi állásnélküliség és felesége halála után az üldözött pap Kassán jutott előbb tanítói, majd lelkészi munkához. Ezek az évek sem hoztak számára megnyugvást, hiszen a protestánsok üldözése és a vallási türelmetlenség mindennapos jelenségnek számított a felvidéki városban.¹⁷

1724-ben újabb súlyos megpróbáltatások érték a Gyöngyössi családot. Egy náluk vendégeskedő, Hollandiában tanuló magyar diák a katolikus egyházat súlyosan sértő gúnyverset írt, amelyet egy Turkevi nevű tanító Gyöngyössi két régi számlájának hátoldalára átmásolt és azt kiragasztotta az 1723-ban felállított kassai Mária-szobor talapzatára. Amikor a hatóságok és a jezsuiták kiderítették a számlapapírok alapján, hogy az istenkáromló és szentségtörő cselekedet a helyi kálvinista lelkész műve lehetett, a „tettet” máglyán akarták elégettetni. Hosszú vizsgálati fogság után az idősebb Gyöngyössit előbb fővesztésre ítélték, majd a befolyásos protestáns familiák (köztük a Rádayak) közbenjárására, csaknem egy esztendei börtön után az ítéletet kegyelemből örökös száműzésre változtatták. A kassai lelkész ekkor családjával egykori tanulmányai színhelyére, az Odera menti Frankfurtba költözött, ahol hamarosan katedrát kapott az egyetem teológiai fakultásán. 1727-ben követte ide legidősebb fia, az akkor húszéves Pál is, aki addig a debreceni kollégium diákja volt.¹⁸

Az ifjú Gyöngyössi még ebben az évben beiratkozott az egyetem teológiai karára, ahol három évig végezte tanulmányait. 1730-ban jelent meg nyomtatásban első tudományos munkája, amely ugyan teológiai tárgyú disszertáció volt, de már a szerző egyre erősödő filológiai érdeklődését is mutatta.¹⁹ A következő év október 30-án a hollandiai leydeni egyetemre iratkozott be, és ott előbb általános filológiai stúdiumokat folytatott, majd sémi filológiát, arabisztikát és keleti nyelveket tanult Albrecht Schultens (1686–1750) professzor tanítványaként. A neves tudós irányításával Gyöngyössi gyorsan haladt előre az arab, arámi és héber nyelv elsajátításában, miközben latin, görög és holland nyelvtudását is tökéletesítette. A polihisztor fiatalember hamarosan kivívta professzora elismerését, aki lehetővé tette számára, hogy kezdetben tanársegédként, később docensként szemináriumokat vezethessen a hallgatók körében.²⁰ 1748-ban védte meg filológiai disszertációját, amelyben Schultens 1724-ben megjelent arabisztikai alapművét kommentálta.²¹

Még filológiai tanulmányainak utolsó szakaszában kezdte meg orvosi stúdiumait Leydenben, a kor egyik leghíresebb medikusának tartott Herman Boerhaave²² növendékeként. A mester és tanítványa között nemcsak jó szakmai kapcsolat alakult ki, hanem kölcsönös tiszteleten alapuló emberi barátság is.²³ Ez a gyümölcsöző együttműködés azonban megszakadt, mivel a szabados életmódot és a kicsapongásokat kedvelő Gyöngyössi 1749. április 11-én utcai botrányba keveredett és emiatt a leydeni egyetemről eltanácsolták.²⁴ Orvosi tanulmányait így kénytelen volt a harderwijki egyetemen befejezni, ahol 1753-ban „De empiricis remediis” címmel védte meg disszertációját. Az értekezés kiváló színvonalát jelzi, hogy azt 1760-ban Albrecht von Haller is publikálta híres gyűjteményében.²⁵

A disszertáció első fejezete a tapasztalati (empirikus) orvostudomány fejlődését mutatta be

az ókortól a 18. század közepéig. A szerző különösen Hippokratész, William Harvey, Paracelsus, Herman Boerhaave, Sydenham, Joannes de Gorter, Abraham Kaau-Boerhaave és Gerard van Swieten tevékenységét méltatta, akik kísérleteikkel és különböző újításaikkal (így például a gyógyszeres kezelésben vagy a diagnosztikában) úttörő szerepet játszottak az egyetemes medicina történetében.²⁶

A kötet második fejezete a higany orvosi felhasználását és hatásmechanizmusát tárgyalta. Gyöngyössi kiemelt helyen vizsgálta a maga korában gyógyíthatatlannak tartott szifilisz (luesz) higannyal történő kezelésének lehetőségeit és számos kóresetet részletesen ismertetett.²⁷ A könyv írója hosszasan elemezte a pestis higanykezeléses terápiáját is, utalva a pétervári Schreiber professzor klinikai eseteire és a fenti témában megjelent könyvére.²⁸ Külön alfejezetben ismertetette Gyöngyössi azoknak a gyakorlatban jól bevált szereknek a hatását (például a kámforét és az ópiumét), amelyeknek terápiás hasznát a vizsgálatok empirikusan bizonyították.

Gyöngyössi orvosi disszertációját a harderwijki egyetem professzorai, köztük a neves holland klinikus, Gorter (1689–1762) is a témakör szakirodalmát teljességgel ismerő, eredeti és színvonalas értekezésnek minősítették. Ezzel magyarázható, hogy 1753 tavaszán Abraham Kaau-Boerhaave ajánlására – aki diplomáját ugyancsak a leydeni egyetemen szerezte és évekig Oroszországban tevékenykedett – Gyöngyössit Pétervárra hívták. Június 1-jén írta alá az öt évre szóló szerződést, amely rendkívül előnyös feltételeket tartalmazott, hiszen száz rubel útiköltséget és évi hatszáz rubel fizetést biztosított számára.²⁹ Ez az összeg valóban csábítónak tűnhetett, mivel négy-ötszöröse volt annak, amit egy magyarországi vármegyei főorvos keresett.³⁰

Gyöngyössi első munkahelye a szentpétervári tengerészeti kórház lett, ahol korábban a neves Abraham Kaau-Boerhaave is dolgozott. A munkáját nagy szakértelemmel végző magyar orvos lelkesedéssel fogadta az orosz szenátus 1754. február 5-ei azon rendelkezését, miszerint a tengerészeti és katonai kórházak legkiválóbb medikusai végezzenek oktatói tevékenységet is és vegyenek részt az orvostovábbképzésben.³¹ Gyöngyössi már ettől az évtől rendszeresen közreműködött a kórház fiatal orvosainak szakmai segítésében, majd 1758. július 25-én részletes tervezetet nyújtott be a birodalmi Orvosi Kollégiumhoz az orvosképzés megújítása céljából. Ebben a munkájában azt javasolta, hogy a kórházi orvosképzés tantervében főként Boerhaave „Aforizmák” című könyvét kellene tanítani, a fiziológiát Bernhard Siegfried Albin³² módszerével preparátumokon, a patológiát pedig Hieronymus Gaubie³³ könyvéből lenne célszerű oktatni, mivel így e tárgyak elsajátítására egy év is elegendő. A beterjesztett javaslatot az Orvosi Kollégium változtatás nélkül elfogadta, és a tervezet készítőjét azzal jutalmazta, hogy 1758. szeptember 12-én elrendelte évi illetményének száz rubellel történő felemelését.³⁴ A következő évben az a megnevezés érte Gyöngyössit, hogy kinevezték a Nemesi Tengerészeti Kadétiskola (Morszkij sljabetnij kadetszkij korpusz) főorvosává.³⁵ Ez az intézet a 18. század elejétől Oroszország egyik legelőkelőbb nemesi oktatási intézményének számított és gyakran az itt dolgozó orvosok soraiból kerültek ki az uralkodók udvari orvosai.

Ez történt Gyöngyössi Pállal is, akit 1763. május 31-én neveztek ki II. Katalin cárnő udvari orvosává.³⁶ Ez valóban fantasztikus karriernek tűnt, hiszen az egykori üldözött protestáns lelkész fia Európa egyik leghatalmasabb uralkodójának közvetlen környezetébe került, és az udvari élet elismert, befolyásos személyiségének számított. Elfogulatlanság nélkül állíthatjuk, hogy a magyar származású tudós az általa elért tisztséget kizárólag szakmai kvalitásainak és kitűnő felkészültségének köszönhetette, hiszen mögötte nem álltak befolyásos pártfogók.

Az udvari orvosi cím és a velejáró évi 800–900 rubeles fizetés lehetővé tette Gyöngyössi számára, hogy fényűző életet éljen és ezzel egyidejűleg régi szenvedélyének, a sémi filológia illetve a keleti nyelvek további tanulmányozásának is hódoljon. Ez utóbbi révén került barátságba az 1761-től Pétervárott dolgozó Schlözerrel (1735–1809), aki ugyancsak kitűnő

arabista volt. A kettőjük között kialakult kapcsolatról I. Ju. Kracskovszkij orosz orientalista a következőképpen írt: „Pétervárott tartózkodott ez idő tájt a híres leydeni arabisztikai iskola növendéke, a magyar származású orvos, Gyöngyössi, aki közeli barátságban állt a neves történésszel, a Tudományos Akadémia akkori tagjával, A. L. Schlözerrel.”³⁷

Maga Schlözer így idézte fel visszaemlékezéseiben Gyöngyössi Pálhoz fűződő barátságát: „Mein Selen – und Leibesarzt war P. Gyöngyössi, Arzt beim Landcadettencorps, ein biederer Ungar und vortrefflicher Mann. Orientalische Litteratur war auch für ihn, wie für mich, eine alte Liebschaft, denn in Holland, wo er studirt hatte, hatte er sich stark in das Arabische vertieft; also unterhielten wir uns oft stundenlang davon, ehe die Rede auf Fieber und Rezepte kam. Dieser philologische Arzt... hielt mich jedesmal durch China so hin, dass ich den übrigen Winter, den Frühling und den ganzen Sommer durch mich wieder wie früher anstrengen konnte...”³⁸

Bizonyosra vehetjük, hogy a Schlözer által említett hosszú tudományos beszélgetések nem csupán az arabisztika területére korlátozódtak, hanem kiterjedtek Gyöngyössi ifjúkori magyarországi élményeire, a vallási türelmetlenség elviselhetetlen korszakára. Így tehát Schlözer már pétervári tevékenységének elején első kézből meríthetett a magyarországi állapotokat illetően.

Ha Gyöngyössi nem is tartozott II. Katalin legszűkebb környezetéhez, mégis részt vett a cári udvar életében, a legelőkelőbb körökben forgott és kitűnő kapcsolatokra tehetett szert. Jól jövedelmező magánpraxisa pedig lehetővé tette számára, hogy jelentős vagyont szerezzen és szabados életmódot folytasson. Ez utóbbival magyarázható az orvostörténészek véleménye szerint, hogy a kitűnő medikus, aki doktori disszertációjában a szifiliszről és annak higannyal való kezeléséről értekezett, maga is neurolueszben szenvedett. Ez a betegség, amelyet egyes kutatók szerint még leydeni tartózkodása idején kapott meg, aláasta egészségét, majd folyamatosan a testi és szellemi leépüléshez vezetett.³⁹ A korábban agilis és hatalmas munkabírási tudós depresszióban, melankóliában és amnéziában szenvedett, amelyről Peken Keresztély, az ugyancsak orosz szolgálatba lépett, Pétervárott dolgozó orvos 1769-ben így írt Wessprémi Istvánnak, a 18. század egyik legnagyobb magyar tudósának: „Gyöngyössi a melankóliának abba a fajtájába esett, amely semmi lehetőséget nem hagy neki a nyugodt gondolkodásra, és emiatt teljesen életunttá vált.”⁴⁰

Ezért is látszik reálisnak Magyary-Kossa Gyula azon feltételezése, hogy Gyöngyössi már 1770-ben elhalálozott.⁴¹ Bár Tardy Lajos úgy vélte, hogy a súlyosan beteg, teljes félrevonultságban élő Gyöngyössi csak 1793-ban halt meg, ez valószínűtlennek tűnik, mivel ekkor már 86 évesnek kellett volna lennie. Az azonban tény, hogy rokonai és örökösei, özvegy Pál Lászlóné (született Bányay Terézia és Szunyogh Károlyné (Bányay Zsuzsanna) kérelmét csak 1794. december 1-jén terjesztette fel Szabolcs vármegye a magyar királyi kancelláriához.⁴²

A kérvényezők a felterjesztett iratban arra hivatkoztak, hogy anyjuk, Gyöngyössi Sára, testvére volt ifjabb Gyöngyössi Pálnak, aki meghívást kapott Pétervárra és ott udvari orvosként állt a cárnő szolgálatában. Mivel ők nem tudtak személyesen a hátrahagyott örökségnek utánajárni, ezért kérték a magyar kancelláriát, hogy segítsen ügyük elintézésében. A fennmaradt levéltári forrásokból ma már nem deríthető ki, hogy a Magyarországon élt örökösöknek sikerült-e megszerezniük Gyöngyössi vagyonát, mivel csak az arra vonatkozó dokumentum található meg, amelyben a kancellária a kérelmezők okmányainak latin vagy német nyelvű fordítását kérte.⁴³

Gyöngyössi egész életpályája arról tanúskodik, hogy közel állt a felvilágosodás eszméihez, bár természetesen nem volt és nem is lehetett „jozefinista”, amint azt néhány kutató feltételezte róla.⁴⁴ Kétségtelen azonban, hogy sokat tett az orosz orvospérezés fellendítéséért és élete során mindvégig jó kapcsolatokra törekedett azokkal a moszkvai és pétervári tudósokkal, köztük Konsztantyin Ivanovics Scsepinnel⁴⁵ és Pjotr Ivanovics Pogoreckijjal, akik

ugyancsak a leydeni egyetemen végeztek és Boerhaave tanítványai voltak.

Keresztúry Ferenc

A moszkvai egyetem orvosi karának professzoraként és dékánjaként ismertté vált Keresztúry Ferenc életének első, magyarországi időszakáról nem rendelkezünk megbízható adatokkal. Valószínűnek látszik, hogy elszegényedett kismemesi családban látta meg a napvilágot 1738. május 28-án.⁴⁶ Ellentmondásos adatokat publikáltak ez ideig születési helyét illetően is, mivel egyesek szerint Kassa környékéről, más vélemények alapján Sárospatakról származott.⁴⁷

Legalább ennyire eltérőek azok az adatok, amelyek tanulmányai helyét említik. W. M. Richter szerint, aki a magyar származású orvos első házasságából született Johanna Amália (1773–1846) nevű leányát vette feleségül, Keresztúry a pesti egyetem orvosi karán végezte tanulmányait.⁴⁸ A 18. században élt Weszprémi-Csanády István viszont úgy tudta, hogy Keresztúry a jénai egyetemre járt.⁴⁹ Az elmúlt évtizedek magyar és orosz orvostörténészei egyetértének abban, hogy Keresztúry sem a pesti, sem a jénai egyetemen nem tanulhatott, hiszen 1756. március 24-étől bizonyíthatóan a sárospataki teológiai főiskola növendéke volt.⁵⁰ Mivel szülei korán elhaláloztak, és megfelelő vagyonnal illetve pártfogókkal a protestáns ifjú nem rendelkezett ahhoz, hogy a nagy hírű nyugat-európai egyetemek valamelyikén képezhesse magát, minden bizonnyal ezzel magyarázható Oroszországba való áttelepedése 1762 nyarán. A tehetséges és tanulni vágyó fiatalember számára vonzónak tűnhetett az a lehetőség, hogy a moszkvai kórház orvosiskolájának (goszpitalnaja skola) elvégzése után jól jövedelmező orosz állami szolgálatba lépjen.

Keresztúry 1762 nyarán hagyta el Magyarországot, és szeptember 10-én iratkozott be a moszkvai kórház orvosiskolájának növendékei közé, amiről egy szeptember 24-ei levéltári forrás tanúskodik.⁵¹ A korszak egyik legkiválóbb orvosának, K. I. Scsepinnek a szakmai irányításával kiválóan végezte tanulmányait, különösen anatómiából és sebészetből. Az 1763. május 22-ei alorvosi (podlekar) vizsga fennmaradt dokumentuma kitűnő felkészültségét és tökéletes latin nyelvtudását említi.⁵² A kórházi orvosiskola 14 növendéke közül a legjobban felkészültként, „az anatómia és a sebészet sikeres elsajátítása és példás magaviselete alapján” ítélték oda neki 1763. június 12-én az alorvosi címet.⁵³ Ezt követően Keresztúry még egy évig maradt az orvosiskola hallgatója, majd 1764. május 19-én sikeres orvosi-sebész (lekar) vizsgát tett, amelyről oklevél maradt fenn.⁵⁴ Az ehhez mellékelt kísérőlevélben a vizsgabizottság tagjai, köztük K. I. Scsepin, kiemelték Keresztúry Ferenc kimagasló anatómiai és sebészeti ismereteit.⁵⁵

A kórházi orvosiskola elvégzését követően, 1764. június 30-án keltezett rendelettel Keresztúryt a dél-ukrajnai Bahmut (ma Artyomovszk) városába küldték „az Oroszországba érkezők ellenőrzésére, a vesztegzár-állomáson végzendő munkára.”⁵⁶ Ez a tehetségének és képességének nem megfelelő munka a Moszkvától távoli kisvárosban bizonyára nem lehetett vonzó számára, ezért 1764. július 15-én kérelemmel fordult az Orvosi Kollégiumhoz, hogy mentsék fel a Bahmutba való kiküldetés alól.⁵⁷ Bár kérelmét nem kielégítő egészségi állapotával indokolta Keresztúry, tettének mozgatórugója sokkal inkább az lehetett, hogy kiváló anatómiai és sebészeti ismereteit a moszkvai egyetem 1764-ben megnyitott orvosi fakultásán kívánta hasznosítani. Sokat segített neki ebben pártfogója, V. J. Adodurov, az egyetem kurátora, aki Keresztúry 1764. augusztus 24-ei, az Orvosi Kollégium elnökéhez, báró A. P. Cserkaszovhoz írott kérvényéhez csatolta a saját levelét is. E szerint: „...az egyetemen létrehozott orvosi fakultáson a nyilvános anatómiai előadásokhoz szükséges egy tapasztalt boncnok, s erre a tisztségre ... az Ön felügyelete alatt álló Keresztúry sebészt tartom alkalmasnak. Ezért bátorodom kérni Önt... Keresztúryt felmenteni a moszkvai egyetemen tanuló ifjúság javára.”⁵⁸ Cserkaszov kedvezően fogadta a fenti kérelmet, de orvosi bizonylatot

kért Keresztúry betegségéről az Orvosi Kollégium hatásköre alóli felmentése érdekében.⁵⁹ Ez utóbbi 1764. szeptember 14-ei határozata alapján állította fel azt a bizottságot (tagjai: Peter Asch és Christian Minau), amelynek feladata Keresztúry Ferenc egészségi állapotának kivizsgálása volt.⁶⁰ Október 24-én e bizottság a következőket állapította meg jelentésében: „...Keresztúry orvos epeút-obstrukcióban szenved, amitől gyakran van sárgasága és nagyon heves kólikája, teste pedig gyengeséget árul el.”⁶¹ Ezen okirat alapján 1764. december 15-én Keresztúryt felmentették az Orvosi Kollégium hatásköre alól, majd 1765 januárjában kinevezték a moszkvai egyetem orvosi karának boncnokává és az egyetemi kórház orvosává.⁶² Ezzel kezdődött el magasba ívelő egyetemi pályafutása, amelynek első időszakában Szemjon Geraszimovics Zibelin (1735–1802)⁶³ közvetlen munkatársaként dolgozott.

A boncnoki és az egyetemi kórházi tevékenysége mellett Keresztúry részt vett az oktatói munkában is, amelynek során kezdetben anatómiát és sebészetet, később neurológiát, fiziológiát, splanchnológiát (zsigertant) és törvényszéki orvostant is előadott.⁶⁴ 1770–1771-ben, a nagy pestisjárvány időszakában, számos kollégájával, köztük Sz. G. Zibelinnel és Peter Asch professzorral együtt, a legsúlyosabban fertőzött moszkvai körzetekben gyógyította a betegeket.⁶⁵ Energikus és önzetlen munkájának elismeréseként 1772-ben az egyetemi kórház „protochirurgusává” (fősebészévé) nevezték ki.

1776. augusztus 18-án a moszkvai egyetem kérvényt nyújtott be az Orvosi Kollégiumhoz, amelyben Keresztúry törzsorvosi (stablekar) kinevezését kérte, arra hivatkozva, hogy „...megérdemli az előléptetést. Ezért a császári moszkvai egyetem ajánlva kéri az Orvosi Kollégiumot, hogy méltóztatná az említett Keresztúry boncnokot a hosszú és hibátlan szolgálat, az egyetemi anatómiatanári tisztség betöltéséért, buzdításul a további szorgalomra és igyekezetre törzsorvossá előléptetni.”⁶⁶ Ezen kérelem alapján 1776. szeptember 5-én hagyta jóvá az Orvosi Kollégium „...az említett Keresztúry boncnokot törzsorvosnak előléptetni.”⁶⁷

Egy évvel később, a befolyásos Peter Asch professzor támogatásával Keresztúryt az anatómia és sebészet tanszékén rendkívüli tanárrá, 1778-ban pedig nyilvános rendes tanárrá nevezték ki az egyetemen.⁶⁸ A neurofiziológia és a mikroszkóphasználat egyik 18. századi úttörőjeként ismert magyar származású orvos szakmai presztízsét és egyetemi hírnevét színvonalas előadásaival vívta ki, amelyeken a bonctani ismereteket hullákon mutatta be, a fiziológiai kísérleteket pedig állatokon végezte.⁶⁹ Felülmúlhatatlan latin tudása és az orosz nyelv kiváló ismerete nagyszerű előadói képességgel párosult, ami az egyik legnépszerűbb professzorrá tette. Bizonyára ezzel is magyarázható, hogy amikor 1780. június 9-én, a II. Katalinnal történt mogiljovi találkozót követően II. József császár a moszkvai egyetemet is meglátogatta, Keresztúry köszöntötte őt magyar nyelvű versével.⁷⁰

Keresztúry tudományos munkásságának alapját azok a latin nyelvű beszédek (orációk) képezik, amelyeket egy-egy ünnepélyes alkalommal mondott el, és ezeket később a moszkvai egyetem kinyomtatott. 1778. április 22-én, II. Katalin cárnő születésnapjára emlékezve hangzott el „Oratio de sensationibus tam in tuenda sanitate, quam in corrigenda adversa valetudine, homini necessaria et amica auxilia praebentibus” (Az egészség megtartásával, valamint a leromlott egészségi állapot helyreállításával kapcsolatos, az embernek nélkülözhetetlen, hasznos segítségről) címmel tartott beszéde, amely még ugyanabban az évben kiadásra került. Az érzékelés fiziológiai folyamatával foglalkozó munkájának első részében a szerző az érzetek kialakulásának problematikáját vizsgálta. Keresztúry kétségtelen érdeme, hogy általában a „materializmus” álláspontján állt, hiszen lélektani felfogásának középpontja az a tétel, mely szerint a pszichikum, a tudat azokból az érzetkből ered, amelyeket az anyagi világ vált ki az érzékszervekben. „Az érzetek a fő tanítómestereink” – vallotta Keresztúry, arra utalva, hogy minden megismerés végső forrása és kezdeti stádiuma az érzékszervi tapasztalat.⁷¹

Munkájának következő részében azt a kérdést vizsgálta, vajon miként megy végbe az érzékelés folyamata, „hogyan mozgatja a lelket?” Válaszában Keresztúry hosszasan idézett Lucretius „De rerum natura” (A természet dolgairól) című művéből, s azt a következtetést vonta le, hogy a testek az érzékszervekbe jutott képeikkel az idegeken keresztül a tudathoz jutnak, s az érzékszervek eltérő struktúrája az érzetek megkülönböztetését szolgálja. A tudományos egzaktitás szempontjából már maga az a tény is figyelemre méltó, hogy Keresztúry megőrizte Lucretius materialista koncepcióját, amelyet a 18. századi fiziológia és neurológia legújabb kísérleti eredményeivel egészített ki.⁷²

Ebben a művében fejtette ki Keresztúry az érző- és mozgatóidegek (az úgynevezett szenzoros és motoros idegek) anatómiai és működésbeli különbségeiről vallott felfogását, amelyet Európában az elsők között fogalmazott meg.⁷³ Tudományos felfogásának kétségtelen érdeme, hogy spekulatív elméletek helyett egzakt természettudományos kísérletek tényanyagából vonta le következtetéseit.

1783. június 30-án a moszkvai egyetemen „Qui disseret de cognoscenda vita, ut intimo corporis humani indoles clarius eluceat” (Az élet megismeréséről, az emberi test belső természetének élesebb megvilágítása céljából) címmel mondott nagy hatású ünnepi beszédet, amely ezt követően nyomtatásban is megjelent.⁷⁴ Művének első része az érzékelés és a megismerés folyamatát elemzi, majd az emberi test felépítésének anatómiai vizsgálatával folytatódik. Bár Keresztúry nézeteiben nem mindig tudott szabadulni a mechanisztikus materialista felfogástól, feltűnő, hogy mennyire tájékozott volt az általa a fiziológia segédtudományainak tekintett hidraulika, hidrodinamika és hidrosztatika kérdéseiben. Az ember élettani törvényeinek megismerését illetően azonban a mechanikának túlzott jelentőséget tulajdonított, ami bizonyára a nyugat-európai szakirodalom kritika nélküli átvételének tulajdonítható.⁷⁵ Az orvostörténet szempontjából jóval fontosabbak és értékesebbek e tanulmány azon részei, amelyekben a szerző pszichofiziológiai és neurofiziológiai kérdéseket tárgyalt, hiszen ezekben sok tekintetben a mai napig helytálló megállapításokat tett.

Keresztúry tudományos munkásságának eredményei Oroszország határain túl is ismertté váltak. Ezt bizonyítja az a tény, hogy 1781. május 21-én a bécsi székhelyű „Imperialis Leopoldino – Carolina Academia” tiszteletbeli tagjai közé választotta.⁷⁶ Három év múlva, 1784-ben újabb jelentős szakmai elismerésben lett része Keresztúrynak, hiszen Oroszországban másodikként nyerte el az orvostudomány doktora (doktor megycini) fokozatot.⁷⁷ A levéltári forrásokból jól nyomon követhető e tudományos fokozat megszerzésének folyamata, amely Keresztúry 1784. február 19-ei, az Orvosi Kollégiumhoz benyújtott kérvényével kezdődött: „Mivel a moszkvai egyetemen az anatómia és sebészet nyilvános rendes tanára vagyok, és méltónak találtattam a Római Császári Akadémia tagságára..., ezért indokoltnak találok, hogy a felettes hatóságok engedélyezzék számomra az orvostudomány doktora vizsga letételét.”⁷⁸ E kérelmet teljesítve az Orvosi Kollégium elrendelte a moszkvai Orvosi Hivatalnak (Moszkovszkaja megycinszkaja kontora): „Utasítjuk, hogy Keresztúry Ferenc kollégiumi ülnököt, az anatómia és sebészet tanárát az orvostudományokból levizsgáztassák..., és az összes vizsgáztatók aláírásával ellátott bizonyítványt az Orvosi Kollégiumba beküldjék a jelentéstétel alkalmával.”⁷⁹

Az 1784. március 21-ei vizsgáról a bizottság (tagjai: Helias Rutzky, Henrich Frese, Joachim Rauschert és J. Tyimkovszkij) bizonyítványt adott ki, amely szerint Keresztúry „...az anatómiából, fiziológiából és kórtanból feladott kérdésekre jól válaszolt... és méltónak találtatik az orvostudomány doktora kiváltságaira.”⁸⁰ Amikor az Orvosi Kollégium tudományos publikációinak bemutatását kérte tőle,⁸¹ Keresztúry az 1783. június 30-án elmondott „Qui disseret de cognoscenda vita” (Az élet értelméről) című, neurofiziológiai tárgyú ünnepi beszédének kinyomtatott változatát nyújtotta be szakmai elbírálásra.⁸² E művét elfogadták „nagydoktori” értekezésnek, amelyet követően 1784. május 9-én az Orvosi

Kollégium elrendelte: „Az említett Keresztúry Ferenc kollégiumi ülnököt a vizsgák alapján méltónak találtatott az orvostudomány doktorának nyilvánítani mindazon jogokkal, amelyeket a hasonló doktorok az Orosz Birodalomban élveznek és erről neki ... pergamenre írt oklevelet adjanak ki az Orvosi Kollégium nevében, ellátva a kollégiumi elnök úr aláírásával és hivatalos pecsétjével.”⁸³

Az 1780-as és 90-es évek Keresztúry pályafutásának legjelentősebb időszakát jelentették. Anatómiai és fiziológiai előadásairól, állatokon végzett bemutató kísérleteiről és mikroszkópos vizsgálatairól nem csak növendékei, hanem az utókor orvostörténészei is elismerően nyilatkoztak.⁸⁴ Professzori működése alatt, 1777-től 1805-ig Keresztúry számos kitűnő tanítványt nevelt, köztük I. F. Venzovicsot, I. J. Gruzinovot, I. Sz. Andrejevszkijt és másokat, akik később a moszkvai egyetem orvosi fakultásának híres tudósai lettek.

Ezen időszakban íródott Keresztúry harmadik ismert műve, amelyet „Oratio de politia medica ejusque in Rossia usu” (A közegészségügyi felügyeletről és annak oroszországi alkalmazásáról) címmel 1795. június 28-án, II. Katalin trónra lépésének évfordulóján mondott el ünnepi beszédként az egyetemen. E 21 oldalas írás legfőbb értéke abban rejlik, hogy szerzője ebben elsőként fogalmazta meg Oroszország közegészségügyének alapelveit.⁸⁵ Keresztúry munkájának bevezető részében arról értekezik, milyennek kell lennie a kormányzat és a hatóságok gondoskodásának az állampolgárok egészségének megőrzésében, és melyek a „politia medica” (a közegészségügyi felügyelet) eszközei, lehetőségei. A továbbiakban a felvilágosodással rokonszenvező tudós azt vizsgálja, miként lehetséges biztosítani a népesség lélekszámának folyamatos emelkedését, illetve hogyan lehet megakadályozni a pusztító népbetegségek, fertőző járványok nem kívánatos hatását. A szerző az orvos gyógyító munkájával egyenértékűnek tekint a prevenció, a betegségek megelőzésének fontosságát, valamint a hatóságok felvilágosító tevékenységének hasznosságát. Az államnak – vallotta Keresztúry – egészséges és munkaképes alattvalókra van szüksége, ami a közegészségügy általános helyzetének javításával, azaz az orvosok, sebészek, kórházak és gyógyszertárak számának növelésével érhető el. A kormányzatnak tehát kötelessége gondoskodni a birodalom népességének jólétéről, az egészséges nemzedékek felneveléséről, mert „...az államhatalomra van bízva örködni afelett, hogy az egészségvédelem törvényei és eszközei jobban betartassanak.”⁸⁶

Keresztúry részletesen vizsgálta munkájában a víz, a levegő, az élelmiszerek, a lakáskörülmények és a higiénia szerepét az egészséges emberi életmódban. A fertőzőbetegségek és járványok elkerülése végett fontosnak tartotta a mocsarak lecsapolását, az állóvizek elvezetését, a nedves lakóhelyiségek kiszáraitását, valamint azt, hogy a vargák, szappanfőzők, mészárosok műhelyei, a kórházak és a temetők a városok falain kívül legyenek. Keresztúry felhívta a figyelmet a gabona- és gyümölcsfélék, az élelmiszerek szakszerű tárolásának fontosságára, egyes növények és gombák mérgező hatására, a réz- és ólommedények használatától való tartózkodásra.

A Keresztúry által vizsgált fenti kérdésekből világosan kiderül, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonított a megelőző orvostudománynak és milyen fontos szerepet szánt a hatóságoknak a közegészségügy megszervezésében. Írása befejező részében a szerző felvázolta az orosz közegészségügy fejlődésének rövid történetét, főbb állomásait (köztük a moszkvai kórház és a pétervári haditengerészeti kórház 1706-ban illetve 1715-ben történt létrehozását, az Orvosi Kollégium 1764-ben való felállítását), az orvosképzés eredményeit, majd végezetül az Oroszországban tevékenykedett külföldi orvosok jegyzékét állította össze.⁸⁷

Az 1790-es évek végére Keresztúry a moszkvai egyetem orvosi karának egyik legtekintélyesebb és leghíresebb professzora lett. Szakmai presztízsét jelzi, hogy 1804. augusztus 27-én őt választották az Orvostudományi és Fizikai Társaság (Obszecsztvo szorevnovanyija megycinszkij i fizicseszkij nauk) elnökévé, mely tisztséget hét éven át

viselte.⁸⁸ Ugyanebben az évben nevezték ki az orvosi kar dékánjává, ám ezt a megtisztelő megbízatást csak egy évig tölthette be, mivel súlyos betegsége megakadályozta munkája ellátásában. 1803-ban ugyanis szélütés (apoplexia) érte, amelynek következtében egyes testrészei átmenetileg megbénultak. 1808-ban döntő szerepe volt a „Commentationes Societatis Physico-Medicae” című kötet, az Orvostudományi és Fizikai Társaság kiadványának megjelentetésében. Ugyancsak kimagasló érdeme volt az első orosz orvosi szaktudományos folyóirat, a „Megyiko-fizicseszkiy zszurnal” kiadásában, amelynek első szerkesztője 1808-tól egykori tanítványa, I. P. Venszovics lett.⁸⁹

Keresztúry magánéletéről viszonylag kevés adattal rendelkezünk. Tudjuk róla, hogy 1764. június 16-án kötött házasságot Jekatyerina Ortlebennel, akitől több gyermeke született, de csak egyedül Johanna Amália nevű leánya érte meg a felnőtt kort. Első feleségének 1783 novemberében történt halála után, a következő évben vette feleségül a német származású Szofia Schwarzot, és ebből a házasságból három leánya (Alekszandra, Jelizaveta, Jekatyerina) született. Második felesége túlélte őt, s az özvegynek az egyetem nyugdíjat folyósított, mégpedig a férj professzori fizetésének negyed részét.⁹⁰

1810 végén újabb szélütés érte Keresztúryt, aki 1811. február 16-án halt meg és a moszkvai Vegyenzski-temetőben helyezték örök nyugalomra. Az egyetem márvány síremléket állíttatott neki, majd 1811. április 11-én W. M. Richter, az Orvostudományi és Fizikai Társaság elnöke méltatta emlékét „Oratio in memoriam Francisci Keresturi” címmel.⁹¹

Keresztúry orvosprofesszori tevékenységéről Magyarországon is tudhattak szűk körben, hiszen pályafutásáról 1807-ben a „Hazai Tudósítások” című folyóirat is beszámolt.⁹² A magyar tudományos élet egyes személyiségei ismerhették Keresztúry moszkvai karrierjét, amit a Pétervárott élő Balugyánszky Mihály jogtudósnak Brassói Miller Jakab Ferdinándhoz, a Nemzeti Múzeum igazgatójához küldött levele is alátámaszt. A levélíró közlése szerint: „Azok között, akiket a haza szégyen nélkül mondhat a magáénak, van néhány tudós is. Ezek között első helyen kell említeni Keresztúryt, aki Moszkvában orvosprofesszor, a Szent Anna-rend lovagja, kollégiumi tanácsosi, vagyis ezredesi rangban van. A sárospataki kollégiumból vette eredetét.”⁹³

Keresztúry 40 éves tevékenysége a moszkvai egyetemen a magyar–oroszk kulturális kapcsolatok egyik legfontosabb fejezetét képezi, amelynek pozitív megítélése az elmúlt kétszáz évben sohasem függött a politikai kurzusok változásaitól.

Peken Keresztély

A pétervári Orvosi Kollégium titkáráként és az első orosz gyógyszerkönyv („Pharmacopoea Rossica”) szerzőjeként ismert Peken Keresztély (Christian) 1730-ban, a felvidéki Rozsnyó (Rožnava) városában tősgyökeres orvosi családban született.⁹⁴ Édesapja, a lutheránus vallású idősebb Peken Keresztély 1721-től Gömör vármegye főorvosaként dolgozott, és a 18. századi magyar művelődéstörténetben kimagasló jelentőségű Fukker valamint Hambacher orvosdinasztiákkal állt közeli rokonságban. Amikor 1739-ben pestis pusztított végig a felvidéki városokon, a nagy tudású főorvosnak döntő érdeme volt abban, hogy a szörnyű járvány – a bevezetett karantén és vesztégzár miatt – csak kevés áldozatot szedett.⁹⁵

Az ifjú Peken tizenhét évesen, a rozsnyói gimnázium elvégzésekor veszítette el édesapját,⁹⁶ majd egy évig gyámja, Karner Mátyás Dobsina melletti vörösrézbányájában írnokoskodott. Mivel ez a munka nem elégítette ki és orvosi tanulmányokat kívánt folytatni, ezért 1748 tavaszán kérelemmel fordult a helytartótanácsához, hogy a szászországi Wittenbergbe utazhasson „nyelvtudás valamint más tisztességes és hasznos ismeretek szerzése céljából”.⁹⁷ A helytartótanács akceptálta a kérelmező indokait és a hozzácsatolt vármegyei felterjesztést, ezért 1748. június 5-én egy évre érvényes útlevelet állított ki Peken Keresztély számára.⁹⁸

Az ifjú Peken 1748 szeptemberében iratkozott be a wittenbergi egyetem orvosi karára, majd két szemeszter elvégzése után hazatért szülővárosába. Tanulmányai folytatása céljából 1749. augusztus 1-jén ismét útlevélért folyamodott a helytartótanácsához, amely pártolólág terjesztette fel kérelmét a királynőhöz.⁹⁹ Mária Terézia szeptember 30-án járult hozzá a kérelem teljesítéséhez, azzal a kitételrel, hogy amennyiben Peken egy évnél tovább szándékozik külföldön maradni, újabb folyamodványt köteles benyújtani.¹⁰⁰

Peken Keresztély 1751-ig folytatott orvosi és matematikai tanulmányokat Jénában, Halléban és Wittenbergben,¹⁰¹ majd az év szeptember 25-én védte meg doktori disszertációját, amely a vértolulás problémájával foglalkozott.¹⁰² Október 8-án tért vissza Magyarországra és még az év végén Gömör vármegye főorvosává, a korabeli terminológia szerint „fizikusává” nevezték ki.¹⁰³ Ezt az állást azonban csak másfél évig töltötte be, mivel a protestáns felekezetű orvos – pontosan nem ismert okok miatt – összeütközésbe került a vármegye többségében katolikus vezetőivel. Ezért 1753. június 18-án Peken azzal a kérelemmel fordult a helytartótanácsához, hogy engedélyezze számára az Oroszországba való kiutazást. Beadványában arra hivatkozott, hogy Pétervárott matematikai stúdiumokat szeretne folytatni. Erre kiváló lehetősége lenne, mivel nagybátyja, Fukker Mátyás pétervári rendőrfőnök meghívta és a szükséges költségeket biztosítaná számára.¹⁰⁴ A helytartótanács még az év nyarán engedélyezte Peken Oroszországba történő utazását és lehetővé tette, hogy Pétervárott három évig maradhasson matematikai tanulmányok folytatása céljából.¹⁰⁵

Peken Keresztély 1755 őszén érkezett Pétervárra, és mint csapatorvos november 18-án lépett be az orosz katonai egészségügyi szolgálatba.¹⁰⁶ Alig egy évvel később, 1756. december 6-án már ő hívta meg katonáorvosnak Pétervárra sógorát, Hambacher Sámuel. E meghívólevél tanúsága szerint, mielőtt alorvosi kinevezését megkapta volna, vizsgát kellett tennie az Orvosi Kancellária (Megyicinszkaja Kanceljarija) bizottsága előtt anatómiából, élettanból és általános orvostanból, hogy jól ismeri-e Boerhaave, Winslow, Haller munkásságának tudományos eredményeit.¹⁰⁷ Ezt követően évi hatszáz rubeles fizetéssel Pétervárott csapatorvossá nevezték ki, majd 1756. szeptember 17-én hadosztályorvosi beosztásba, Moszkvába helyezték át.¹⁰⁸

1759. december 31-én Peken Keresztélyt a pétervári katonai kórház főorvosává léptették elő J. A. Poletika helyére.¹⁰⁹ Ebben nagy szerepe volt I. Erzsébet cárnő háziorvosának és az Orvosi Kancellária vezetőjének, Pavel Zaharjevics Kondoidének, aki nagyra becsülte Peken képességeit és mindvégig támogatta szakmai előmenetelében. Az ő javaslatára nevezték ki 1760. szeptember 30-án Pekent a nemesi ifjak kadétintézetének főorvosává.¹¹⁰ Itteni állása lehetővé tette számára a tudományos munkával való foglalkozást is: 1761-ben fogott hozzá a

„Házi gyógykezelő, avagy a gyógyítás egyszerű módja” (Domasnyij lecsebnik, ili prosztoj szposzob lecsenyija) című művének megírásához, amely megjelenését követően, a 18. század utolsó harmadában az egyik legnépszerűbb orvosi kiadvány lett Oroszországban.

Peken karrierjének fontos állomását jelentette II. Katalin cárnő 1763. november 12-ei rendelete, amely a magyar származású orvost az újonnan megszervezett Orvosi Kollégium tudományos titkárává, s egyúttal kollégiumi tanácsossá nevezte ki, évi illetményét pedig további négyszáz rubellel felemelte.¹¹¹

Az Orvosi Kollégium titkáráként Peken az orosz tudományos élet egyik ismert személyiségévé vált, akinek 1765-ben fontos szerepe volt a Szabad Gazdasági Társaság létrehozásában. A „Trudi Volnovo Ekonomicseszkovo Obscsesztva” kiadványsorozat első kötetében, 1765-ben tízoldalas cikket közölt „A köznép lakásainak építéséről” (O sztrojenyii zsilih pokojev dljá prosztovo naroda) címmel. A felvilágosító jellegű cikkét Peken azzal a szándékkal jelentette meg, hogy felhívja az orosz hatóságok figyelmét a falusi nép lakásviszonyainak elmaradottságára, a környezethigiéniai problémákra. A kiváló orvos véleménye szerint nemzetgazdaságilag helytelen dolog az egészségre káros, nyirkos, nehezen fűthető, rosszul szellőztethető, többnyire kémény nélküli parasztházak építése. Az ilyen hibás „takarékosággal”, fukarsággal csak azt érik el a földesurak, hogy jobbágyaik már fiatalon megbetegszenek és korán meghalnak, amiből lényegesen nagyobb káruk származik a földbirtokosoknak, mint ha jó lakásokat építtetnének. Embertelenség és kegyetlenség ugyanis – vallotta Peken Keresztély – valamelyes „anyagi megtakarítás” kedvéért korszerűtlenül megépített, egészségtelen kunyhókban való életre kényszeríteni a falvak népét.¹¹² Az Orvosi Kollégium felkérésére és a Szabad Gazdasági Társaság támogatásával azzal a céllal jelent meg 1765-ben Peken „Házi gyógykezelő” című munkája, hogy a távoli kormányzóságokban élő nép számára hasznos és közérthető orvosi ismereteket, gyakorlati útmutatásokat nyújtson a járványok illetve népbetegségek elleni védekezésben: „Művem megírásakor az a szándék vezérelt – írja Peken –, hogy bemutassam az egyszerű embereknek, miként tudnak önmagukon segíteni hideglelés, magas láz, kólika és más hasonló betegségek esetén.”¹¹³ A könyv írója azt is feladatául tűzte ki, hogy „kellőképpen megvilágítsa, miként őrizhetik meg az emberek egészségüket..., és betegség esetén milyen módon segíthetnek önmagukon olyan településeken, ahol nem mindig könnyű orvost találni.”¹¹⁴

A 13 fejezetre és függelékre tagolódó „Házi gyógykezelő” bevezető része általános áttekintést ad a kiegyensúlyozott, erkölcsös életvitel és a lelki nyugalom fontosságáról, a helyes táplálkozás szükségességéről, a rossz lakáskörülmények, a dohos és nyirkos levegő ártalmairól, a higiénia és az emberi test tisztántartásának elengedhetetlen voltáról. Peken önálló fejezetekben ismerteti a leggyakoribb betegségek, köztük a hidegrázás, a torok-, tüdő-, vastagbél-, máj- és vesegyulladás tüneteit, a gyomor-, bél- és epebántalmak fajtáit, amelyekre praktikus, házi körülmények között is alkalmazható gyógymódokat javasol.¹¹⁵ Minden bizonnyal rendkívül hasznosak lehettek a szerző arra vonatkozó tanácsai, miként csökkenthető a beteg láza és szomjúságérzete, hogyan javítható étvágytalansága és mely gyógyfűvek használata ajánlatos.¹¹⁶ A további fejezetek az orrvérzés, a fejfájás, a viszketés, a női- és gyermekbetegségek otthoni gyógyítási lehetőségeit, majd végezetül a könyv a házi patika legszükségesebb tartozékait sorolja fel.¹¹⁷

Peken munkája, amely a 18. század utolsó harmadában öt kiadást ért meg (1765-ben, 1766-ban, 1768-ban, 1787-ben és 1793-ban) az egyik legismertebb népszerűsítő orvosi munkának számított, mivel az általános higiénia, a prevenció és a legalapvetőbb gyógyszerek (gyógyfűvek stb.) kérdéseit közérthető módon tárta az olvasók elé. A szerző ezen műve teremtette meg Oroszországban az úgynevezett lecsebnik műfaját, amelyre könyve maradandó hatást gyakorolt. Ezt bizonyítják a később megjelent hasonló témájú kiadványok, köztük az „Új házi gyógykezelő” (Novij domasnyij lecsebnik)¹¹⁸ és az 1799-ben kiadott híres „Falusi tükör” (Gyerevenszkoje zerkalo).

Peken Keresztély másik híres munkája 1766-ban látott napvilágot „Szposzob, kak szelszim obivatyeljam polzovaty szebja v oszpe” (A himlő elleni gyógykezelés módja a falusi lakosság körében) címmel, amely ugyan nem gyakorolt olyan maradandó hatást mint első műve, orvostörténeti szempontból azonban kétségtelenül jelentős.¹¹⁹ A 49 oldalas kiadvány Oroszországban az elsők között tárgyalta a himlő házi gyógyításának módjait, négy évvel megelőzve Thomas Dimsdale hasonló témájú könyvének¹²⁰ orosz nyelvű fordítását. Peken rendkívül fontosnak tartotta a himlő tüneteinek mihamarabbi felismerését, amelyről a következőket írta: „A legfontosabb szabály, amelyet a himlő hosszas kezelésekor szem előtt kell tartani az, hogy állandóan figyelni kell a láz emelkedését, és – a körülményekhez képest – a csökkentésére kell törekedni. És hogy ezt mindenki világosan megértse, a következőkre kell ügyelni: a láz emelkedését főként arról lehet megismerni, hogy a beteget forróság önti el, a szeme véressé, a tekintete zavarossá válik, mintha lázalom gyötörné; a nyelve kiszárad, a halántéka pedig mintha szétrepedne a fájdalomtól. A beteg lélegzete szaporábbá válik, a vizelete vörös és égető lesz; a mellében elviselhetetlen nyomást érez; a fejét, derekát, hátát, kezét és lábát erős fájdalom kínozza...”¹²¹

Peken részletesen leírta a himlő egyszerű és súlyosabb változatait, amelyek gyógyítására praktikus tanácsok egész sorát mutatta be. A könyv írója annak a nézetének adott hangot, hogy Oroszországban is kívánatos lenne a himlőoltás (varirolizáció) bevezetése, amellyel emberek ezreinek életét lehetne megmenteni.

Amikor 1770-ben súlyos pestisjárvány tört ki Oroszországban, Peken Keresztély a fontos kereskedelmi útvonalak csomópontjában levő Szmolenszkbe utazott, ahol T. P. Tyekutyev kormányzó támogatásával vesztégár-rendszert állíttatott fel, hogy megakadályozza a ragályos betegség terjedését. Több mint egy évig dolgozott a helyszínen, majd tapasztalatairól „Observationes medica de peste smolenskia” címmel írt tanulmányt.¹²²

Az 1770-es években Peken különösen két területre koncentrált munkáját: egyrészt az Orvosi Kollégium titkáráként jelentős szervezői és egészségügy-irányítási tevékenységet végzett, másrészt ekkor készítette el az első általános érvényű, a birodalom egész területére vonatkozó gyógyszerkönyvet, amely a „Pharmacopoea Rossica” címen ismeretes. E munkája 1778 végén 1800 példányban jelent meg az akadémia nyomdájában, és a következő év elején jutott el a kórházakhoz, gyógyszerházakhoz.¹²³

A Peken által összeállított gyógyszerkönyv, amelyet orosz és latin nyelvű előszó vezetett be, precíz leírást adott a súlymértékekről és a feltüntetett gyógyszerek, drogok összetételéről. A gyógyszereket alfabetikus rendben sorolta fel, megjelölve a latin és orosz nevüket, a növények rövid botanikai meghatározásán kívül pedig kitért oroszországi előfordulási helyükre is. A gyógyszerkönyv 58–136. oldalán az összetett készítményeket tárgyalta, de ez a rész tartalmazta a vények elkészítési módjára vonatkozó előírásokat is.¹²⁴

Peken Keresztély tudományos és szervezőmunkáját a cárnő oly nagyra értékelte, hogy 1779. május 21-én államtanácsossá nevezte ki.¹²⁵ Ám ezt a rangot, amelyet csak a legmagasabb államhivatalnokok kaptak meg, már nem viselhette sokáig, mivel még az év augusztus 24-én, 49 évesen, agyvérzés következtében Szentpétervárott meghalt.¹²⁶

Peken két posztumusz munkáját tartja számon a tudománytörténet, amelyek 1805-ben jelentek meg nyomtatásban.¹²⁷ Az első tanulmány „De morbis hepatitis epidemicis” címmel került kiadásra, amelyben a szerző a fertőző májgyulladás tüneteit írta le az orosz hadseregben 1759-ben szerzett tapasztalatai alapján.¹²⁸ A másik, „De erysipellate maligno epidemico” című háromoldalas írás az orbánc veszélyességét és gyógyítási lehetőségét tárgyalta.

Peken Keresztély vitathatatlanul kimagasló életművet alkotott, amelyet az orosz orvostörténeti művek szerzői (W. M. Richter, Ja. Csisztovics és mások) nagyra értékelték, a magyar tudománytörténet azonban nem az igazi jelentőségének megfelelően kezelt ez ideig.¹²⁹

Peken Mátvás

Híres orvosként vált ismertté Peken Keresztély fia, Mátvás (Matvej) is, aki 1756-ban született Pétervárott.¹³⁰ Az ifjabb Peken egyetemi tanulmányait a göttingeni egyetem orvosi karán végezte, ahonnan 1779-ben, doktori diplomájának megszerzése után tért vissza Oroszországba. Ezt követően az Orvosi Kollégium által kirendelt bizottság előtt (amelynek tagjai Peter Asch professzor és a híres szemész, Th. H. W. Lerche voltak) vizsgát kellett tennie, hogy a külföldön szerzett diplomáját nosztrifikálják.¹³¹ Az 1779. szeptember 3-ai sikeres vizsga után a pétervári tengerészeti kórház alorvosává nevezték ki évi 300 rubeles fizetéssel.¹³²

1780 elején Peken Mátvás előterjesztéssel fordult az Orvosi Kollégiumhoz, amelyben felajánlotta, hogy mindkét pétervári kórházban szívesen tartana szülészeti előadásokat. Javaslatát el is fogadták, és még az év márciusában fizetését százötven rubellel felemelték, majd májusban docensi beosztásba áthelyezték a kronstadti tengerészeti kórházba, Makszim Makszimovics Ambogyik helyére.¹³³ Három év múlva, 1783. december 6-án, 27 évesen kapta meg professzori kinevezését, amelyet követően tíz évig maradt a kronstadti kórházban. Ez idő alatt nagy odaadással végezte gyógyító munkáját, amellyel párhuzamosan anatómiai, fiziológiai és szülészeti előadásokat is tartott. Bízva kitűnő szaktudásában, amelyet az 1788-ban megjelent „Fiziológia”¹³⁴ című könyve is bizonyított, arra kérte az Orvosi Kollégium vezetését, hogy nevezze ki valamelyik pétervári kórház élére. Mivel ezt a kérelmét nem fogadták el, hanem ehelyett a rigai katonai kórház irányítását akarták rábízni, sértődötten benyújtotta lemondását, s ezután 1793. március 24-én elbocsátották az állami szolgálatból.¹³⁵ 1793 tavaszán Peken Mátvás kérvényt nyújtott be az orosz hatóságokhoz, amelyben moszkvai állandó letelepedési engedélyért folyamodott. Ehhez a hozzájárulást hamarosan meg is kapta, és mint híres orvos jól jövedelmező magánpraxisba fogott. Ám még az év őszén szakmai fejlődése és hivatali karrierje folytatása érdekében az újbóli állami szolgálatba lépést kérte. Mivel az Orvosi Kollégium nagyra becsülte tudományos felkészültségét, az ifjabb Pekent még 1793. november 11-én kinevezte professzornak a moszkvai kórházba, ahol patológiát és gyakorlati orvostant adott elő.¹³⁶ Kitűnő kvalitásainak elismerését jelzi, hogy évi fizetését ekkor 1000 rubelben állapították meg, és 1794. október 16-án az Orvosi Kollégium felvette tiszteletbeli tagjai közé.¹³⁷

Az orosz orvostörténetben Peken Mátvás kimagasló helyet vívott ki magának azzal, hogy 1797. január 29-én a moszkvai kórházban állandó klinikai kórtermet hozott létre, amely a maga nemében első volt az országban.¹³⁸ A tudománytörténet szempontjából legalább ilyen jelentőségű az a tény, hogy munkahelyén több tehetséges fiatal szakembert nevelt, köztük Jefrem Muhint (a világhírű sebész, N. I. Pirogov tanárát), aki 1795 szeptemberétől Peken adjunktusaként dolgozott.¹³⁹

Kórházi munkája mellett Peken Mátvás jelentős publikációs tevékenységet végzett, amely összességében gazdag életműről tanúskodik. Művei közül kétségtelenül a legnagyobb jelentőségűnek a kronstadti tartózkodása idején írott „Fiziológia” című könyve tekinthető, amelynek célkitűzéseiről így vélekedett: „Legjobb tudásom szerint arra törekedtem, hogy lerakjam az alapjait ennek a diszciplínának, mindezt világosan és röviden, következetesen elkerülve mindenféle kitalációt és az igazság által meg nem erősített okoskodást.”¹⁴⁰

A 375 oldal terjedelmű, négy részből, összesen 39 fejezetből álló, alapvetően Albrecht von Haller (1708–1779) hatásának szellemében íródott mű – amely egy évvel később látott napvilágot, mint M. M. Ambogyik hasonló témájú könyve – a korabeli élettani ismeretek magas szintű tudományos szintézisét tartalmazza. Könyvének előszavában a szerző így fogalmazza meg a fiziológia tárgyát és lényegét: „A fiziológia rendkívül fontos és nagy

területet felölelő tudomány, amely a tudósoknak az embereken végzett legmegbízhatóbb megfigyeléseinek, az állatokon végrehajtott megismételt és szándékos kísérleteken, valamint az emberi testben végbemenő folyamatok fizikai jellemzőinek összehasonlításán és megismerésén alapszik. E tudomány számos részletét ez ideig még nem sikerült teljesen megvilágítani és kizárólag csak elméleti feltevésekre épülnek.”¹⁴¹

A szerző könyvének első része (2–66. old.) a szív, a vérkeringés, a vérkeringés fiziológiai törvényeiről és a légzés mechanizmusáról, a második rész (67–168. old.) az emberek és állatok agyműködéséről, az irritabilitás és a szenzibilitás lényegéről, valamint az ébrenlét és az álom viszonyáról ad szaktudományos áttekintést. A mű harmadik szerkezeti egysége (169–275. old.) a szomjúság és az éhség élettani okait, az emésztés folyamatát, a belső szervek működését, a máj és a belek funkcióját, a vizeletkiválasztás mechanizmusát, a negyedik rész (276–374. old.) pedig a terhesség, a szülés, az élet és a halál fiziológiai alapjait tárja az olvasók elé.

A fenti könyv publikálása után két évvel később jelentette meg Peken Mátyás „O lihoradkah” (A hidegrázásról. Szentpétervár, 1790) című munkáját, majd 1796-ban adta ki az „Új házi gyógykezelő” (Novij domasnyij lecsebnik) c. művét, amely ugyan megőrizte apja nagy sikerű népszerűsítő kiadványának szerkezeti felépítését, valójában azonban teljesen önálló alkotásnak tekinthető, mivel abba beledolgozta a 18. század utolsó harmadának legújabb orvostudományi eredményeit is. 1811-ben látott napvilágot „Bevezetés a sebészetbe” (Vvegyenyije v hirurgiju) című műve, amelyet hat évvel később követett „Az egészség és az élet megőrzéséről” (O szohranyenij zdorovja i zsznyi) című utolsó munkája.¹⁴²

Ezzel a figyelemre méltó tudományos teljesítménnyel magyarázható, hogy az ifjabb Pekent 1804-ben I. Sándor cár államtanácsosi rangra emelte.¹⁴³ Professzori tisztét a moszkvai kórházban 1810-ig töltötte be, de még ezt követően is gyakorta meghívták konzíliumokra. Szakvéleményét komplikáltabb esetekben Matvej Jakovlevics Mudrov professzor is kikérte, aki Pekenről a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott.¹⁴⁴

E kiváló orvos életének utolsó éveiről már nem rendelkezünk adatokkal. Feltételezhetően az 1820-as évek elején hunyt el Moszkvában. Életművének mérlegelésekor túlzás nélkül állíthatjuk, hogy működése nem múlt el nyomtalanul Oroszországban, hiszen tudományos örökségének továbbvivője az a Jefrem Muhin lett, akinek személyében a 19. század első felének egyik legkiemelkedőbb orosz orvosát tiszteljük.

*

Jelen tanulmányunkban négy magyar származású orvos pályaképét kívántuk bemutatni, akik II. Katalin birodalmában kiemelkedő karriert értek el. Legnagyobb sajnálatunkra – dolgozatunk terjedelmi korlátai miatt – nem vállalkozhattunk más, magyar földön született, magát „hungarus”-nak valló, a cári Oroszországban híressé vált orvos szakmai tevékenységének bemutatására, mivel ez egy újabb kultúrtörténeti (kapcsolattörténeti) cikk tárgyát képezi.

¹ Ja. Csisztovics: Isztorija pervih megycinszkij skol v Rosszii. Szankt-Petyerburg, 1883. pp. 15–19. (a továbbiakban: SzPb.)

² V. A. Kovrigina – J. K. Sziszojeva – D. N. Sanszkij: Megyicina i zdravoohranyenije. In: Ocserki russzkoj kulturi XVIII veka. Tom. 3. Glavnij redaktor: B. A. Ribakov. Moszkva, 1988. pp. 50–84.

³ Sz. M. Grombah: Russzkaja megycinszkaja lityeratura XVIII veka. Moszkva, 1963. pp. 7–10.

⁴ W. M. Richter: Geschichte der Medizin in Russland. Band III. Moskau, 1819. pp. 64–67.

⁵ Sz. M. Grombah id. műve p. 26.

⁶ A 18. század második felében és a 19. század elején Oroszországban megfordult legismertebb magyar orvosok névsora: Hambacher Sámuel, Gyöngyössi Pál, Keresztúry Ferenc, Peken Keresztély, Peken Mátyás,

Orlay János, Koritáry György, Baranyi László, Dobsa Ferenc, Polyáncz Ignác, Cserszky Antal, Nyilassy Ferenc, Österreicher Lipót.

⁷ A korabeli orvostörténeti kapcsolatokról részletesebben Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960; uők: Glavi iz isztorii russzko–vengerszkijh megycinszkijh szvjazej. Moszkva, 1976; Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Bp.–Piliscsaba, 1997. pp. 227–255; V. Molnár László: Russzko–vengerszkije kulturnije szvjazi (1750–1815). Joskar-Ola, 1994. pp. 26–56; uő.: Vengerszkije vracsi v Rosszii (1750–1815). = Studia Slavica, t. 38. (1993) No. 3–4. pp. 171–309.

⁸ Duka Zólyomi Norbert: Orvostudomány a nagyszombati egyetem orvostudományi karán. = Orvostörténeti Közlemények 51–53 (1969) pp. 35–50.

⁹ Lukinich Imre: A magyarok egyetemjárása külföldön. In: A magyar tudománypolitika alapvetése. Szerk.: Magyary Zoltán. Bp., 1927. pp. 149–165. (Legújabb közlése: Fejezetek a magyar művelődéstörténet forrásaiból. Vál.: Gazda István. Szakszerk.: V. Molnár László. Bp., 1996. pp. 252–263.)

¹⁰ Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1980. p. 160.

¹¹ Duka Zólyomi Norbert: A nagyszombati orvostudományi kar hallgatói. = Orvostörténeti Közlemények 40 (1966) pp. 17–69.

¹² Antall József – R. Harkó Viola – Vida Tivadar: Az orvosi kar fejlődése Budán és Pesten, 1777–1806. = Orvostörténeti Közlemények 57–59 (1971) pp. 119–139; uők: Die Ofener Jahre der Medizinischen Fakultät nach der Übersiedlung der Tynauer Universität, 1777–1784. = Orvostörténeti Közlemények 57–59 (1971) pp. 141–153

¹³ Kosáry Domokos id. műve p. 509.

¹⁴ H. Balázs Éva: A magyarországi felsőoktatás a felvilágosult abszolutizmus korában. = Felsőoktatási Szemle, 1964. No. 7–8. pp. 407–413.

¹⁵ Gyöngyössi Pál életére vonatkozó adatokat lásd: Magyary-Kossa Gyula: Adatok Gyöngyössi Pál életéhez. = Orvosi Hetilap, 1938. pp. 839–841; Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Gyöngyössi Pál archiater és Platon Levsin. = Orvostörténeti Közlemények 50 (1969) pp. 13–22; uők: Paul Gyöngyössi, ein vergessener Boerhaave-Schüler. = Janus (Leyden), 1964. pp. 151–159; uők: Fejezetek, pp. 41–57; uők: Glavi, pp. 59–80; Schultheisz Emil: Gyöngyössi Pál, orvos és filológus. In: Az orvoslás kultúrtörténetéből, pp. 240–243.

¹⁶ Révész Kálmán: Gyöngyössi Pál, 1666–1743. In: Magyar protestáns egyháztörténeti monographiák I. Bp., 1898. pp. 59–94.

¹⁷ Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, pp. 42–43.

¹⁸ Tardy Lajos: Hozzászólás H. Balázs Éva „A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. Schlözer és magyar tanítványai” c. tanulmányához. = Századok, 1964. No. 1. p. 208.

¹⁹ Gyöngyössi Pál: Chorea castrorum sub tessere Gedeonis militari. Frankfurt am Oder, 1730.

²⁰ A. Schultens: Origines sive hebr. linguae antiquissima natura et indoles etc. Franeker, 1724.

²¹ Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek IV. Bp., 1940. p. 20.

²² Herman Boerhaave munkásságának jelentőségéről: G. A. Lindeboom: Herman Boerhaave. The Man and His Work. London, 1968; uő.: Bibliographia Boerhaaviana. Leyden, 1959.

²³ Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Paul Gyöngyössi, ein vergessener Boerhaave-Schüller. = Janus, 1964. pp. 151–159.

²⁴ Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, p. 48.

²⁵ Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Paul Gyöngyössi, p. 154.

²⁶ Uo. pp. 154–155.

²⁷ Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, pp. 49–50.

²⁸ J. Schreiber: In Libello de Peste. Petropoli, 1741.

²⁹ Ja. Csisztovics id. műve p. 154.

³⁰ A 18. század közepén egy orosz rubel 1,4 magyar forinttal volt egyenértékű; lásd: Lassú István: Az Orosz Birodalom statisztikai, geographiai és historiai leírása. Pest, 1827. p. 33, 59.

³¹ V. A. Kovrigina – J. K. Sziszojeva – D. N. Sanszkij id. műve pp. 79–80.

³² B. S. Albinus: Historia musculorum corporis humanae. Leyden, 1734.

³³ H. Gaubius: Institutiones pathologiae medicae. Leyden, 1758.

³⁴ Ja. Csisztovics id. műve p. 154.

³⁵ Uo.

³⁶ Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Paul Gyöngyössi, p. 158.

³⁷ I. Ju. Kracskovszkij: Ocserki po isztorii russzkoj arabisztiki. Moszkva, 1950. pp. 49–50.

³⁸ August Ludwig Schlözer's öffentliches und Privatleben von ihm selbst beschrieben. Göttingen, 1802. pp. 171–172.

³⁹ Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Gyöngyössi Pál archiater és Platon Levsin, pp. 18–19.

⁴⁰ Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, p. 53.

- ⁴¹ Magyary-Kossa Gyula id. műve IV. p. 20. Az orosz orvostörténészek, köztük W. M. Richter és Ja. Csisztovics munkáikban nem tüntetik fel Gyöngyössi Pál halálának évét.
- ⁴² Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), Magyar Kancellária Levéltára, Acta generalia, A-39, fasciculus 14, 124/1795. sz.
- ⁴³ MOL, Magyar Kancellária Levéltára, Acta generalia, A-39, fasciculus 16, 640/1795. sz.
- ⁴⁴ Magyary-Kossa Gyula id. műve IV. pp. 20–21.
- ⁴⁵ V. V. Kuprijanov: K. I. Scsepin-doktor megyicini XVIII veka. Moszkva, 1959.
- ⁴⁶ Keresztúry Ferenc 1738. május 28-ai születési dátumát említik: W. M. Richter (id. műve III. pp. 354–355.), Schultheisz Emil és Tardy Lajos (Glavi, p. 87.). Ugyanakkor Király József és Szilvay Konstantin 1735. május 28-át közlik; lásd: Király József: Keresztúri Ferenc. Adalékok a 18. századi magyar pszichológia történetéhez. In: Acta Universitatis Szegediensis, Pedagógia és pszichológia. Szeged, 1956. pp. 83–91; Szilvay Konstantin: Keresztúry Ferenc (1735–1811). = Orvostörténeti Közlemények 21–22 (1961) pp. 54–103. Érdekességgéppen jegyezzük meg, hogy az 1811. február 16-án elhunyt Keresztúry professzor márvány sírkövén (a moszkvai Vegyenzski-temetőben) 1739. május 28-a olvasható születési dátumként.
- ⁴⁷ Magyary-Kossa Gyula id. műve IV. p. 174; Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Glavi, p. 87; Király József id. műve p. 83. A dokumentum, amely egyértelműen bizonyítja, hogy Keresztúry Ferenc születési helye Sárospatak: Rosszjizskij goszudarsztvennij aktov (a továbbiakban: RGADA), f.344. (Orvosi Kollégium), op.1, kny.5, gy.266, l.183. A fenti levéltári anyagból világosan kitűnik, hogy Keresztúry moszkvai sírkövén tévesen szerepel Karcag városa a neves orvos születési helyeként.
- ⁴⁸ W. M. Richter id. műve III. pp. 354–355. Ugyanakkor itt téves adat szerepel, hiszen orvosképzés a nagyszombati egyetemen csak 1769 decemberétől, Pesten pedig 1784-től folyt.
- ⁴⁹ Weszprémi-Csanádi István: Succinsta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia. IV. Leipzig, 1774; Wien, 1778. p. 157. (A fenti mű magyar nyelvű fordítása: Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. I–IV. Ford.: Kővári Aladár. Bp., 1960–1970). Ezek az adatok tévesek, mivel nem az Oroszországban működő Keresztúry professzorra, hanem a Sopronkeresztúron született Keresztúry Lőrinc Ferencre vonatkoznak. Az ezt bizonyító dokumentumot lásd: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, p. 87.
- ⁵⁰ Király József id. műve p. 83; Szilvay Konstantin id. műve p. 55.
- ⁵¹ RGADA, f.344, op.5, kny.294, gy.204, l.5–6. Itt mondunk köszönetet Szvetlana Romanovna Dolgova levéltárosnak, a moszkvai RGADA osztályvezetőjének, aki engedélyezte számunkra a 18. századi magyar származású orvosok oroszországi tevékenységének levéltári kutatását és az Orvosi Kollégium 344-es számú fondjának iratairól fénymásolatok készítését.
- ⁵² RGADA, f.344, op.5, kny.294, gy.204. l.9.
- ⁵³ RGADA, f.344, op.5, kny.294, gy.204. l.4.
- ⁵⁴ RGADA, f.344, op.1, kny.3, gy.147, l.267.
- ⁵⁵ RGADA, f.344, op.1, kny.3, gy.147, l.269.
- ⁵⁶ RGADA, f.344, op.1, kny.5, gy.266, l.167.
- ⁵⁷ RGADA, f.344, op.1, kny.5, gy.266, l.170.
- ⁵⁸ RGADA, f.344, op.1, kny.5, gy.266, l.174.
- ⁵⁹ RGADA, f.344, op.1, kny.5, gy.266, l.175.
- ⁶⁰ RGADA, f.344, op.1, kny.5, gy.266, l.181.
- ⁶¹ RGADA, f.344, op.1, kny.5, gy.266, l.183.
- ⁶² RGADA, f.344, op.2, kny.117, gy.12, l.2.
- ⁶³ V. Molnár László: Vengerszkij ucsonij F. F. Kereszturi (1738–1811) v Moszkovszkom unyiverszityetye. = Vesztnyik MGU, szerija „Isztorija”, 1994. No. 6. pp. 61–68.
- ⁶⁴ P. Zabludovszkij: Megyicina v period dvorjanszkoj imperii (XVIII vek). Moszkva, 1955. pp. 23–24; B. N. Palkin: Russzkije goszpitalnije skoli XVIII veka. M. 1959. pp. 216–217.
- ⁶⁵ Király József id. műve p. 84.
- ⁶⁶ RGADA, f.344, op.2, kny.117, gy.12, l.1.
- ⁶⁷ RGADA, f.344, op.2, kny.117, gy.12, l.2.
- ⁶⁸ Russzkij biograficseszkij szlovar, izdannij pod nabljugenyijem Imperatorszkovo Russzkovo Isztoricseszkovo Obscsesztva, A. A. Polovcova. SzPb., 1897. pp. 619–620.
- ⁶⁹ D. M. Rosszjizskij: 200 let megyicinszkovo fakultyeta MGU. Moszkva, 1955. pp. 30–31.
- ⁷⁰ Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, p. 96.
- ⁷¹ Király József id. műve p. 85.
- ⁷² V. Molnár László: Russzko–vengerszkije kulturnije szvjazi (1750–1815). Joskar-Ola, 1994. p. 36.
- ⁷³ Király József id. műve p. 88.
- ⁷⁴ RGADA, f.344, op.1, cs.3, kny.274, l.11–15.
- ⁷⁵ Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, p. 96.
- ⁷⁶ RGADA, f.344, op.3, kny.274, gy.1, l.9.

- ⁷⁷ V. Molnár László: *Vengerszkij ucsonij F. F. Kereszturi*, pp. 66–67.
- ⁷⁸ RGADA, f.344, op.3, kny.274, gy.1, l.1.
- ⁷⁹ RGADA, f.344, op.3, kny.274, gy.1, l.3.
- ⁸⁰ RGADA, f.344, op.3, kny.274, gy.1, l.6.
- ⁸¹ RGADA, f.344, op.3, kny.274, gy.1, l.8.
- ⁸² RGADA, f.344, op.3, kny.274, gy.1, l.23.
- ⁸³ RGADA, f.344, op.3, kny.274, gy.1, l.19.
- ⁸⁴ Schultheisz Emil: *Az orvoslás kultúrtörténetéből*, p. 238.
- ⁸⁵ Kersztúry Ferencnek a higiénia általános kérdéseiről szóló műve Európában az elsők között látott napvilágot. Szaktudományos előzményeként lásd: J. P. Frank: *System einer vollständigen medizinischen Polizei*. Halle, 1779; Schultheisz Emil: J. F. Frank. In: *Az orvoslás kultúrtörténetéből*, pp. 262–265.
- ⁸⁶ F. Keresturi: *Oratio de politia medica ejusque in Rossia usu*. Mosquae, 1795. p. 8.
- ⁸⁷ Uo. p. 18; N. M. Lempel: *Recs Kereszturi „o megycinszkoy policii”*. = *Szovetszkoje zdravoohranyenyije*, 1970. No. 7. p. 86.
- ⁸⁸ D. M. Rosszijszkij id. műve p. 31.
- ⁸⁹ V. A. Kovrigina – J. K. Sziszojeva – D. N. Sanszkij id. műve p. 81.
- ⁹⁰ Szilvay Konstantin id. műve p. 89, 100.
- ⁹¹ Uo. p. 77, 79.
- ⁹² Hazai Tudósítások, 1807. No. IV. pp. 30–31.
- ⁹³ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, 781. Quart. Lat., t. VI., p.125.
- ⁹⁴ Az 1730-as születési dátumra hivatkoznak: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: *Fejezetek*, p. 58; Sz. M. Grombah id. műve p. 45. Velük ellentétes nézetet képvisel W. M. Richter, aki 1731. február 3-ára datálja Peken születését. Erről lásd: W. M. Richter id. műve III. p. 505.
- ⁹⁵ Magyary-Kossa Gyula id. műve IV. p. 289.
- ⁹⁶ Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*. X. Bp., 1903. p. 88.
- ⁹⁷ MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-84, fasc. 6, 84/1748. sz.
- ⁹⁸ MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-84, fasc. 8, 116. sz. (1748. június 5.)
- ⁹⁹ MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-84, fasc. 11, 208. sz. (1749. augusztus 1.)
- ¹⁰⁰ MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-84, fasc. 12, 273. sz. (1749. szeptember 30.)
- ¹⁰¹ Szilvay Konstantin: *Peken Keresztély és fia, Mátyás orvosi tevékenysége Oroszországban*. = *Orvosi Hetilap*, 1960. p. 1003.
- ¹⁰² Ja. Csisztovics id. műve p. 510.
- ¹⁰³ Szinnyi József id. műve X. p. 89.
- ¹⁰⁴ MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-84, fasc. 14, 307. sz. (1753. június 18.). Itt jegyezzük meg, hogy az orosz állami szolgálatba lépett Fukker Mátyás ezredes (aki évekig Pétervár rendőrfőnöke volt) a felső-magyarországi Eperjes városában született. A család tagjainak életrajzára vonatkozóan értékes adatokat tartalmaz Fukker András kéziratának német nyelvű melléklete: „Tokainum illusztratum A.1751”. OSZK Kézirattára, Quart. lat., 1894.
- ¹⁰⁵ MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-84, fasc. 14, 316. sz. (1753. július 18.).
- ¹⁰⁶ A. Hirsch: *Biographisches Lexicon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker*. Wien, Leipzig, 1886. Bd. IV. p. 520; Ja. Csisztovics id. műve p. 181.
- ¹⁰⁷ Az idézett meghívólevél német nyelvű eredetijét lásd: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: *Fejezetek*, pp. 79–80.
- ¹⁰⁸ Ja. Csisztovics id. műve p. 161.
- ¹⁰⁹ Uo. p. 510.
- ¹¹⁰ Uo. p. 511.
- ¹¹¹ V. Molnár László: *Russzko–vengerszkije kulturnije szvjazi (1750–1815)*, p. 41.
- ¹¹² Sz. M. Grombah id. műve p. 46.
- ¹¹³ Domasnyij lecsebnik, ili prosztoj szposzob lecsenyija. Szocsinyon Hrisztianom Pekenom, megycini doktorom i kollezsszkim szovetnyikom. Izdanyije vtoroje. SzPb., 1766. pp. 4–5.
- ¹¹⁴ Uo. p. 6.
- ¹¹⁵ A felsorolt betegségeket Peken könyvének első hét fejezetében írja le. Lásd: id. műve pp. 33–111.
- ¹¹⁶ Uo. pp. 37–41, 44–55.
- ¹¹⁷ Ezen betegségek gyógyításának leírását Peken művének 8–13. fejezetei tartalmazzák (id. műve pp. 111–272). A házipatika leírását lásd: id. műve pp. 273–287.
- ¹¹⁸ Novij domasnyij lecsebnik. Szocsinyonnij Matvejem Pekenom. SzP., 1796.
- ¹¹⁹ Szposzob, kak szelszkim obivatyeljam polzovaty szebja v oszpe. Szocsinyenyije Hrisztiana Pekena kollezsszkovo szovetnyika, megycini doktora i Megycinszkoy Kollegii cslena i ucsonovo szekretarja. SzPb, 1766.
- ¹²⁰ Th. Dimsdale: *The present method of inoculating for the smallpox*. London, 1766.

-
- ¹²¹ Szposzob, kak szelszkim obivatyljam polzovaty szebja v oszpe, p. 18.
- ¹²² Weszprémi István id. műve IV. p. 473.
- ¹²³ Az első orosz gyógyszerkönyv, amely csak szűk körben vált ismertté és a hadsereg egészségügyi szolgálatára vonatkozott, 1765-ben látott napvilágot „Pharmacopoea castrensis...” címmel. E kiadvány szerkesztésében és összeállításában Peken Keresztély is részt vett.
- ¹²⁴ V. Molnár László id. műve p. 43.
- ¹²⁵ Ja. Csisztovics id. műve p. 467.
- ¹²⁶ Weszprémi István id. műve IV. p. 473.
- ¹²⁷ Observationes Medico-Chirurgorum Rutheni imperii. T. I. SzPb., 1805. pp. 47–62, 63–65.
- ¹²⁸ Schultheisz Emil és Tardy Lajos könyvében 1759 helyett – nyomdai hiba következtében – tévesen 1795 szerepel az idézett mű kiadási éveként, ami nem helytálló.
- ¹²⁹ Ezt a megállapítást támasztja alá az a tény is, hogy Peken Keresztély tevékenységét részletesen csak Schultheisz Emil, Tardy Lajos és Szilvay Konstantin írásai tárgyalják. A 18. századi magyar művelődéstörténet legátfogóbb és legszínvonalasabb feldolgozása, Kosáry Domokos 1980-ban, 1983-ban és 1996-ban kiadott könyve, még meg sem említi Peken nevét.
- ¹³⁰ W. M. Richter id. műve III. p. 488.
- ¹³¹ Ja. Csisztovics id. műve p. 251.
- ¹³² A. Hirsch id. műve IV. p. 521.
- ¹³³ Ja. Csisztovics id. műve p. 251.
- ¹³⁴ E mű teljes címe: Fiziologija ili nauka o jesztyesztnye cselovecseszkom. Szocsinyenyije Matveja Pekena, nadvornovo szovetnyika i professzora pri kronstadtszkom vracsebnom ucsiliscse. SzPb., 1788.
- ¹³⁵ Szilvay Konstantin: Peken Keresztély és fia, Mátyás oroszországi tevékenysége, p. 1005.
- ¹³⁶ Ja. Csisztovics id. műve p. 251.
- ¹³⁷ Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, p. 75.
- ¹³⁸ W. M. Richter id. műve III. p. 488.
- ¹³⁹ Ja. Csisztovics id. műve p. 412.
- ¹⁴⁰ M. Peken: Fiziologija, p. XIX.
- ¹⁴¹ Uo. pp. XVII–XIX.
- ¹⁴² Peken Mátyás felsorolt műveinek részletes tárgyalása meghaladja e tanulmány kereteit, ezért – a terjedelmi korlátok miatt – kénytelenek vagyunk eltekinteni elemzésüktől.
- ¹⁴³ Ja. Csisztovics id. műve p. 415.
- ¹⁴⁴ V. N. Szmotrov: M. Ja. Mudrov (1776–1831). Moszkva, 1947. pp. 64–65.